

ПОХОВАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ЖИТЕЛІВ МІСТ ПРИКАРПАТТЯ В ХХ столітті

У статті розглянуто основні складові частини похоронної обрядовості жителів міст Прикарпатського регіону впродовж ХХ століття. Описано відмінності поховальної традиції відповідно до віку покійного, уявлення людей про такі поняття, як душа та смерть.

Ключові слова: похорон, душа, смерть, поминки, голосіння, катафалк, поховальна традиція, покійник, цвинтар, панахида, проща.

Українці, жителі міст Прикарпаття, поділяються на лемків, бойків, гуцулів, покутян. Також тут проживають представники інших національностей: євреї, поляки, вірмени. Протягом ХХ століття поховальна традиція зазнавала певних змін, що було пов'язано із культурними запозиченнями між представниками різних національностей, впливом міграцій сільського населення, а також оновленням давніх традицій. На початку ХХ ст. похорон міського жителя у своїх основних елементах мало відрізнявся від обряду у сільській місцевості. Змін зазнала поховальна обрядовість з приходом в край радянського керівництва. Елементи поховальної традиції поступово почали змінюватися, до них додалися елементи тогочасної ідеології. Похорон став подією більше громади, ніж окремо взятої сім'ї. Якщо в селах померлого вдавалось поховати за християнською традицією, то в місті це було майже неможливо, адже в суспільстві існувала думка, що місто знаходиться на вищому щаблі суспільного розвитку, у порівнянні з селом. Вже на початку 90-х років, із здобуттям незалежності України почалося відродження звичаїв початку століття та з'явилися нові елементи: спеціальний транспорт, атрибутика, друкування листівок, що сповіщають жителів всього міста про трагічну подію певної родини. Ця традиція, що сформувалася наприкінці ХХ ст. побутує і тепер.

Багато правдивих свідчень знайдено в описах дослідників початку ХХ ст.: В.Шухевича "Гуцульщина"¹, І.Волотинського "Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині"², В.Данилова "Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обряде"³, Ю.Кміта "Похоронні звичаї і вірування у Бойків"⁴, М.Пачовського "Народний похоронний обряд на Русі"⁵ та Р.Ф.Кайндля "Гуцули"⁶. Сучасні науковці також широко описують дану проблему, серед них Г.Кожоляно, І.Волицька та інші.

Похоронна обрядовість становить невід'ємну частину загальної сімейної обрядовості. Похорон для людського сприйняття сповнений біллю, трагізмом та сумом з приводу втрати рідних, близьких людей. Проте, якщо смерть розглядати в загальному контексті людської життєдіяльності, то бачимо, що це є цілком природній, процес закінчення всього живого, в тому числі й життя кожної людини. За людськими міркуваннями будь-яка заслуговує на гідний перехід від життя до стану вічного спокою, тому поховальна обрядовість всіх народів світу поєднує в собі традиції, що спрямовані на полегшення цього переходу. Також поховальні звичаї захищають живих від злодіянь духів померлих родичів. За релігійною приналежністю населення міст і містечок Прикарпаття переважно християни, їхні уявлення про смерть більше ототожнюються з зустріччю цілого роду "на тім світі", ніж з забуттям, трагізмом, пов'язаним з втратою родича. За християнською традицією Ісус Христос своїм воскресінням дарував вічне життя після смерті, яке треба добрими вчинками заробляти за період земного життя.

Поховальні традиції поділяють на дві складові: похорон і поминки. Похорон – це система ритуальних норм поведінки та обрядових дій, пов'язаних з оповіщенням про смерть, підготовкою небіжчика до поховання та його проходами⁷. Поминки – це традиції, що відбуваються для полегшення переходу душі померлого "на той світ" та вшанування, проводження людини в останню путь. Одним із жанрів усної народної творчості є голосіння, що водночас є невід'ємною частиною похорону⁸.

Голосіння – це народнопоетичні твори, в основі яких лежать уявлення про те, що померлий продовжує існувати в невідомому далекому краю, але його зв'язок з оточенням, в якому перебував до смерті, триває. Тому в голосіннях до небіжчика зверталися як до живого, оповідаючи йому свої страждання та жалі, бажаючи повернутися. Виконували цю частину обряду жінки-плакальниці, яких запрошували виключно для проведення цього звичаю⁹.

Існує ряд традиційних уявлень у міського населення з приводу смерті. Передвісником смерті в прикарпатських містах є птаха, що б'ється в вікно, у шибку. Характерно, що птаха віщує смерть повсюди в Україні¹⁰. Якщо собака виє – це на смерть, круки літають над хатою, два разом, хтось має померти¹¹. Родина, в якій є невиліковно хвора людина, здогадується про скору кончину і наперед готується до події. Коли тяжкохворій людині присниться покійник або померлі родичі приходять поговорити, це свідчить про близьку смерть¹².

Щоб полегшити страждання помираючого родичі починають молитись, а покійник просить простити йому гріхи. Присутні кажуть "Най Бог простить", так три рази¹³. Коли родичі здогадуються про неминучу кончину, то запалюють біля хворого свічку і тримають до тих пір, поки людина не помре, аж потім вкладають запалену свічку до рук покійника, після смерті гасять її. Руки складають відразу по смерті, бо якщо вчасно не скласти, то тоді це зробити надзвичайно тяжко і можна поломити мерцеві пальці. Хтось з близьких заплющує очі покійнику і кладе на них монети, щоб очі не відкривались, та щоб померлий мав гроші заплатити на "тім світі" викуп за гріхи, скоєні протягом життя.

Після смерті влітає з тіла душа покійного. Протягом 9 днів вона блукає дорогами, якими ходив померлий. Часто родичі стверджують, що коли тіло протягом трьох днів перебуває в хаті, душа може допомагати або навпаки шкодити присутнім. Душу уявляють як зірку, що впала з неба, птахом або подихом покійного¹⁴.

Існує загальна думка, що про покійного говорять добре, або не говорять взагалі. Найбільше побиваються батьки при смерті малої дитини, діти при смерті матері, батька, при смерті чоловіка, чи жінки, сестер, братів. Взагалі люди кажуть, що стає набагато легше, коли біль передати сльозами.

Мити мерця приходили переважно бідні люди, які в такий спосіб заробляли собі на життя. Жінок мили жінки, а чоловіків – чоловіки. Тепер це виконують переважно рідні, сусіди або спеціальні установи, де відбувається поховальна церемонія. Гребінець, яким розчісували покійного обов'язково спалювали, спалювали також матрац, соломі, на якій лежав покійний, щетину від бриття, одяг, в якому помер. Воду, якою мили покійного виливали в місцях, де не ступає нога людини, або викопували яму і туди виливали¹⁵. Деякі люди, що знали на ворожінні, такою водою підливали будинки ворогів, або виливали на вулицю. Коли людина переходила таку воду, то ставала дуже хворою, в народі казали: "Перейшов мертву воду". Таку людину практично неможливо було вилікувати, деколи намагались запобігти близькій смерті через замовляння, кликали до такої людини знахарів, лікарів, бабусь, що могли "відшептати" людину.

Покійного одягали у вишиту сорочку, переважно шлюбну. Старші та хворі люди складали одяг "на смерть", бо відчували скору кончину. Чоловікові в домовину клали капелюха, малій дитині іграшки, людині, що курила – люльку або сигарети. Коли помирала мала дитина, то одягали її теж у народний одяг, пізніше і до сьогодні дівчаток ховають в білих платтячках, хлопчиків у костюмчиках. Дівчаткам на голову клали віночок, хлопчикам весільний "букет"¹⁶. Старшу незаміжно дівчину зараз ховають у весільному платті. Заборонено одягати покійника в одяг іншої ще живої людини, бо інакше ця людина може померти. Незаміжнім і нежонатим роблять деревце, прикрашають його штучними квітами, після похорону ставлять біля хреста.

Небіжчика клали на "катафалк", його робили з дощок, або мали такий спеціальний стіл, що призначався виключно для наряджання покійного, на цьому столі заборонялось їсти. Катафалк вбирали веретами, під голову ставили спеціально зроблену подушку з тирси та зілля¹⁷. Під

катафалк ставили магніт або відро з піском, щоб покійника "не гнало" – не було набряків, не роздувало. Ноги покійного були направлені до дверей, а голова до вікна для того, щоб померлий пішов і вже не повертався.

В кімнаті, де лежить покійник, все закривали полотном, вікна, двері, дзеркала. Воду не пили при покійникові, бо гидилися його, деколи водою відливали тих, хто втрачав свідомість від переживання.

Взували в черевики, а ще раніше в постолі, ноги як колись, так і тепер зв'язують шнурком. Коли тіло на третій день перекладають в труну то обов'язково ноги розв'язують, щоб покійник міг вільно ходити на тім світі. Цей шнурок має надзвичайне значення для людей, що знаються на магії, це відьми, ворожбити, баби, що "кидають на картах" та інші. Вважається, що коли шнурок з покійника потрапить до рук людей зв'язаних з нечистою силою, тоді вони можуть завдати простим людям багато горя, щось погане приворожити. Якщо хтось з рідних візьме його, то матиме успіх в торгівлі, гроші будуть вестися протягом року. Бували випадки коли люди бились над шнурком, та найчастіше траплялося, що прийшовши розв'язувати шнурок, рідні його не могли вже знайти, його викрадали. Родина старалась не допустити крадіжки і сторожувала покійника по черзі. Ця традиція була поширеною у містах і містечках Прикарпаття, адже жителі переважно займались торгівлею.

За давньою традицією з померлим прощалися всі, хто за життя знав його. Коли приходять люди востаннє вшанувати мерця, то приносять з собою свічку, кладуть на спеціально відведене місце під свічки, стають на коліна, читають про себе "Отче наш", встають і обов'язково повертаються спиною до покійника кажуть "слава Ісусу Христу". Люди взагалі вважають, що біля покійника заборонено будь-яке привітання, а говорити "Добрий день" взагалі не гарно, бо в родичів не може бути доброго дня, коли хтось помирає¹⁸. При мерці обов'язково має сидіти родина, сусіди. Цілу ніч сидять переважно родичі померлого. В хаті розмовляють, згадують покійного, розповідають життєві історії, голосять. Дяк читає "Псалтир" два вечори підряд, а після цього всі присутні ідуть вечеряти, в гірських селах готували ритуальну страву "коливо" – варену пшеницю заправлену цукром або медом, міське ж населення такої традиції не запозичило. В піст готують пісні страви, гриби, картоплю, кулешу, квасолю, і інше, а в звичайний період дозволено їсти м'ясні та молочні страви. Обрядовим хлібом поминального столу у містах, як і в селах, є пампушки.

При виносі мерця з хати тричі стукають труною об поріг, таким чином покійник прощається з власною оселею¹⁹. На подвір'ї перед хатою священик читає прощі, а люди відповідають: "Най Бог простить". Так повторюють три рази. Священиків і дяків після фронту, в сорокових роках, було мало, тому люди самі читали "Псалтир" і ховали покійників. Везли мерців на цвинтар "фірою" (возом), попереду несли хрест, хоругви, ішов священик, церковний хор²⁰. Далі їхала фіра – "катафалк", за нею йшли родичі та інші люди, несли також вінки, які раніше робили своїми руками з хвойного дерева і прикрашали паперовими квітами переважно синього кольору, цей колір вважали жалобним. Процесія зупинялась біля кожного роздоріжжя, так покійник прощався з дорогами по яких ходили його ноги. Зупинялись і біля хрестів та каплиць. Потім покійного заносили до церкви і правили заупокійну службу. Тепер цей обряд зазнав змін, ще з радянських часів тіло померлого везли на кладовище автобусом, чи спеціальною машиною.

Яму копали переважно родичі або наймані люди, іноді сусіди. Труну заказували зразу після смерті, її робили близькі родичі, сусіди, зрідка просто майстер²¹. Грошей за виготовлення останнього дому для померлого не брали, бо знали, що таке горе трапиться рано, чи пізно у кожній сім'ї. Священик відправляв службу, рідні востаннє прощались з померлим, тоді дозволяв закривати труну з покійником, до цього моменту труна залишалась відкритою, якщо ховали молоду людину, коли ж ховали старшу, то закривали одразу кришкою вдома. В цей момент найбільше починали голосити рідні, чоловіки опускали труну на полотняних мотузках. На домовину кидали грудочки землі спершу священик, а потім всі рідні та присутні на похороні.

Родичі запрошували на поминальний обід. Священик не відвідував такий обід. Запрошені прямували до хати, де відбувся похорон. Після обіду всі присутні співають "Многая літа" всім рідним померлого. Родичі роздають присутнім калачі з маком, вважається, що треба скільки прочитати молитов за покійного, скільки на калачі макових зернин, в наш час іноді дають "за прости біг" цукерки. Бідним міським жителям, як і колись, віддають одяг померлого "за прости біг"²².

Після похорону кілька днів не дозволялось працювати родичам покійного, сусідам, вважалося, що будуть терпнути руки. Сусіди виходили на город через два дні після похорону, а родичі трохи пізніше – три, чотири дні.

Утоплеників ховали за усіма звичаєвими законами, а от людей, що наклали на себе руки ховали дещо інакше, не читали над ними "Псалтир", священник їх не ховав, а на цвинтарі всі самогубці були поховані в одному куті. Церква і прості люди негативно ставились до самогубства, адже за церковним вченням вбивство, а тим більше заповідання собі смерті вважається найбільшим гріхом, бо тільки Бог вирішує скільки має прожити та чи інша людина.

Душі нехрещених дітей в народній міфології називаються потерчатими, а в народі "страчі", також так називають немовлят, яких убили власні матері, якщо зробили аборт, чи стався у матері викидень.

Розповідають такий випадок: "Ішов молодий чоловік ввечері додому, коли чує, що над його головою щось пролетіло. Раптом почувся жалібний дитячий голосок: "Хреста, хреста, хреста". Тоді чоловік сказав: "Коли дівчинка, хрещу тебе Анною, коли хлопчик – Іваном. "За прости біг" чоловік кинув шапку біля куца, де почув благальний дитячий голос. Наступного ранку він повернувся на те місце, проте шапки там вже не було, отже дитина, іншими словами "страчі", взяла шапку собі за крижму, а чоловік фактично став хресним батьком для неприкаяної душі, хрестив нехрещене дитя". Такі нехрещені діти летять через вогонь і тричі промовляють "Хреста, хреста, хреста", аж поки людина, яка це почує це й не дасть їм якогось імені. При похованні нехрещеної дитини священник читає спеціальні молитви на могилі немовляти.

Надзвичайно тяжкою смертю помирають люди, що пов'язали себе з нечистою силою. Так при смерті відьми чи ворожки (ворожбита) її чорта обов'язково має перебрати інша людина, інакше вона помирає в страшних муках, дуже довго. Над постіллю помираючого розбирали стелю, якщо така людина не могла померти²³. Коли хтось наважиться допомогти помираючому грішнику і перейняти в нього чорта, то дає свою руку помираючому і тоді смерть приходить швидко.

Наступну службу за покійником наймали на дев'ятий день після смерті, потім на сороковий, і теж робили поминальний обід. Переважно в неділю після дев'ятого і сорокового дня по смерті, а також на рік смерті додому запрошували дяка і той читав "Псалтир". Наприкінці ХХ століття міщани почали переважно наймати службу на річницю з дня смерті рідної людини.

Уявлення міського населення Прикарпаття про смерть і душу мало чим відрізняються від загальноукраїнських уявлень. Смерть в переконаннях старших людей виступає жінкою в білій одежі з косою в руках, асоціюється вона також з хворобою. Душу кожен усвідомлює по-різному, так одні вважають, що це цілком матеріальний образ. Коли людина помирає, то маса її тіла зменшується. Інші уявляють собі душу як іскру, птаха, в вигляді хмарини чи зірки на небі. Ці уявлення різняться між собою, але в більшості людей нема сумніву у тому, що душа існує.

В цілому поховальна обрядовість міських жителів протягом ХХ століття зазнала певних змін. Традиції, що в радянський період були частково позабуті, вже наприкінці ХХ ст. століття знову почали використовуватись: провадження ритуалу за участю священника, церковного хору, спорудження на могилі хреста. Обряди пов'язані з похованням померлого, описані в статті широко використовуються і на даний час. Особливістю похоронної обрядовості міського населення Прикарпаття є певна спорідненість з сільськими традиціями з додаванням нових елементів, запозичених в ході контактування з польським, єврейським та вірменським населенням, проте ці запозичення не були масовими, а стосувались лише деяких родин. Наприклад в голосіннях, в побудові склепів, в приготуванні страв на поминальний обід. Похоронна обрядовість є невід'ємною частиною сімейної обрядовості, тому її вивчення має на даний час важливе значення.

¹ Шуевич В. Гуцульщина. – Ч. 3. – Львів, 1908. – 256 с.

² Волотинський І. Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині. // Матеріали до української етнології. – Т. XIX – XX. – Львів, 1919. – С. 194 – 213.

³ Даниловъ В. Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обряде. – 1907. – 7 с.

⁴ Кміт Ю. Похоронні звичаї і вірування у бойків. – Львів, 1915. – С. 161 – 166.

- ⁵ Пачовский М. Народний похоронний обряд на Руси. – Львів, 1903. – 32 с.
- ⁶ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2000. – 208 с.
- ⁷ Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / Пономарьов А.П., Артюх Л.Ф, Косміна Т.В. та ін. – К., 1993. – С. 179.
- ⁸ Там само. – С. 180.
- ⁹ Пачовский М. Вказ. праця. – С. 21.
- ¹⁰ Даниловъ В. Вказ. праця. – С. 1.
- ¹¹ Волотинський І. Вказ. праця. – С. 196.
- ¹² Кміт Ю. Вказ. праця. – С. 165.
- ¹³ Пачовский М. Вказ. праця. – С. 14.
- ¹⁴ Генерозов Я.К. Русскія народныя представленія о загробной жизни на основаніи заплачекъ, причитаній, духовныхъ стиховъ и т. п. – Саратов, 1883. – С. 6 – 10.
- ¹⁵ Кузеля З. Посижинє і забави при мерци в українськїм похороннїм обрядї // Наукове товариство імени Шевченка – Т. 121. – Львів, 1915. – С. 193.
- ¹⁶ Галько І. Вказ. праця. – С. 37.
- ¹⁷ Там само. – С. 38.
- ¹⁸ Кузеля З. Вказ. праця. – С. 180.
- ¹⁹ Галько І. Вказ. праця. – С. 38.
- ²⁰ Кожоляно Г. Етнографія Буковини. Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 358.
- ²¹ Пачовский М. Вказ. праця. – С. 18.
- ²² Там само. – С. 30.
- ²³ Генерозов Я. К. Вказ. праця. – С. 5.

В статье рассмотрены основные составляющие части похоронной обрядности жителей городов прикарпатского региона на протяжении XX века. Описаны отличия традиции захоронения в соответствии с возрастом покойника, представление людей о таких понятиях, как душа и смерть. Объяснены влияния разных исторических эпох на формирование поминальных обрядов жителей городов и городков Прикарпатья.

Ключевые слова: похороны, душа, смерть, поминки, причитание, катафалк, традиция захоронения, покойник, кладбище, панихида, богомолье.